

**ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПРИРОДООХОРОННОЇ СПРАВИ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ТА В КРИМУ (XIX – початку XX століття)**

Гармаш Т.П., канд. сільгосп. наук

(Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка)

Розглянуто динаміку створення та основні форми діяльності природоохоронних осередків Півдня України і Криму.

Природа, її багатства здавна цікавлять людину з погляду можливого їх використання. Виняткове значення лісу, води, чистого повітря для здоров'я людини. Природа — кращий наочний посібник для естетичного виховання. Усі ці питання органічно поєднуються і гостро постають, коли мова заходить про південь – важливий економічний і унікальний рекреаційний регіон України. Історія природоохоронного руху на Півдні Російської імперії яскраво демонструє поєднання господарсько-економічних, наукових, етико-естетичних напрямів природоохоронного руху, що стало основою створення мережі природоохоронних осередків.

Дев'ятнадцяте століття позначене зрушеннями у сільському господарстві України, що почалися із кінця ХУІІІ ст. і пов'язані із приєднанням Криму до Росії, заснуванням торговельних портів на Чорному морі, які поступово були зв'язані залізницями з усією країною [1]. Відкриття у ХУІІІ ст. вільного шляху до Чорного моря вже у першій половині ХІХ ст. позначилося передусім на експорті пшениці: «через чорноморські порти відправлено в 1833 році 300.000 чвертей збіжжя, року 1840 – 500.000, а року 1847 – понад мільйон» [1, с. 340]. На ті часи вітчизняне

землеробство залишалося одним із головних джерел багатства держави. Бажання землевласників підняти прибутковість господарств привело до розширення орного поля. «В особливо швидкому темпі поширювалась посівна площа у Південній Україні: з 1778 до 1851-го року у 25 разів» [1, с. 338].

Аналізуючи активне сільськогосподарське освоєння території, приходимо до висновку, що процес супроводжувався не лише пошуком шляхів підвищення доходів від землі, але й раціонального її використання. Зважаючи на те, що більшість ландшафтів території України відноситься до лісостепового і степового типів, актуального звучання набували захисні функції лісонасаджень у степу, які зменшували прояв можливих небажаних природних процесів.

Уже на початку ХІХ ст. у південній степовій зоні, де часто спостерігалися катастрофічні посухи, природоохоронні дії спрямовуються на боротьбу із стихійними явищами, що завдавали величезної шкоди господарству. Було розпочато природоохоронні роботи, які мали виняткове значення для поліпшення умов природного середовища: на степових ландшафтах закріплювалися піски, створювалися штучні ліси [2].

Серед поміщиків були люди, які розуміли значення лісу і відтворювали його. Так, І.Я. Данилевський на перевіюваних пісках Сіверського Дінця протягом 1804-1817 років виростив на тисячі десятин сосновий ліс, за що 1819 р. був нагороджений орденом [3].

У першій половині XIX ст. природне середовище Криму розглядалося переважно з точки зору господарського використання. Перший генерал-губернатор Новоросійського регіону Г. Потьомкін надавав великого значення розвитку садівництва і виноробства. Запрошений із Франції учений-садовод Банк був призначений директором Таврійських садів, який і опікувався розведенням кращих сортів винограду, шовковиці, маслинних дерев. У Криму у першій половині XIX століття розпочинаються інтенсивні ботанічні й медичні дослідження [4].

У вивченні рослинності Криму велика заслуга російського академіка-біолога Х.Х. Стевена, засновника і директора першого наукового закладу в Криму – Нікітського ботанічного саду. Х.Х. Стевен – організатор першого в Росії училища садоводів, творець першої спеціальної праці про флору Криму [5, с.113]. Поблизу с. Нікіта 1812 р. під керівництвом Стевена були висаджені перші плодові й декоративні дерева. Формування саду проходило складно, але завдяки наполегливості його директора уже за перші сім років було посаджено 175 тисяч дерев; протягом 14 років його керівництва в саду зібрано близько 450 видів екзотичних дерев і кущів, 340 видів ефірно-маслинних культур, 280 сортів садових троянд. Обов'язки директора Х.Х. Стевен поєднував із плідною науковою діяльністю [5].

У становленні і розвитку природоохоронної справи на півдні України велику роль відіграли наукові товариства; плідна їх діяльність розпочалася у 60-х роках XIX століття. Дослідники зазначають, що у першій половині XIX ст.

наукові товариства «являли собою поодинокі угруповання діячів науки та освіти, що прагнули до взаємного спілкування...» [6, с. 376]. Одним із перших таких осередків в Україні стало Товариство сільського господарства Південної Росії, засноване 1828 року в Одесі з ініціативи князя М.С. Воронцова, генерал-губернатора Новоросійського краю. 1848 рік – початок діяльності Товариства сільського господарства південно-східної Росії [7].

Успіхи світового природознавства середини XIX ст. стали стимулом розвитку природничих наук в Російській імперії, для яких був відкритим доступ у загальну систему навчання. Підвищується інтерес до природознавства і техніки [8]. Розвитку наукових досліджень на півдні України сприяло відкриття Новоросійського університету (1865 рік, Одеса), основи наукової діяльності якого закладали відомі вчені. Кафедру ботаніки у 1865-1871 роках очолював Л.С. Цековський, він став засновником ботанічного кабінету, оранжереї, ботанічного саду. Кафедра зоології представлена сузір'ям: І.І. Мечников, О.О. Ковалевський, І.М. Сеченов. Детальні геологічні дослідження краю проводили І.Ф. Синцов, М.О. Головінський [6].

У грудні 1867 року у Петербурзі відбувся I Всеросійський з'їзд природознавців. За своїми організаційно-науковими результатами він мав неперевершене значення у справі об'єднання вчених Російській імперії. Доленосними стали два важливих рішення: про скликання періодичних загальноросійських з'їздів дослідників природи і лікарів та організацію при університетах товариств природознавців. За Савчуком В.С., 60-і роки XIX ст. стали «золотим» періодом вітчизняного природознавства, надовго визначили шляхи його розвитку і успіхи [8, с. 18]. 1869 року один за одним створюються потужні природничонаукові товариства універсального характеру, діяльність яких мала великий вплив на

науковий і культурно-просвітницький процеси царської Росії. Вони являли собою науково-дослідні структури при Харківському, Київському та Новоросійському університетах [9].

Новоросійський університет і Новоросійське товариство дослідників визнані основним науковим центром дослідження природи півдня України, Криму, Бессарабії. За даними Енциклопедичного словника 1897 р., товариство дослідників природи при Новоросійському університеті почало свою діяльність 1870 року [9]. Варто погодитись із аргументацією дати його відкриття 31 травня 1869 р., коли міністр народної освіти затвердив статут. Про це було оголошено 20 вересня на засіданні фізико-математичного факультету, а також названо засновників товариства. Другого січня 1870 р. був обраний президент, ним став Л.С. Ценковський [6; 8].

Товариство спорядило (1891 рік) експедиції для глибоководних досліджень Чорного моря; досліджувало у фізико-хімічному і біологічному планах Куяльницький і Хаджибейський лимани (поблизу Одеси); влаштовувало публічні читання із природничих наук. При Новоросійському товаристві природодослідників із 1876 р. працювала математична секція, яка із 1878 р. видавала «Записки Математичного відділення Новоросійського товариства природодослідників» [9]. Ці видання поширювалися по всій імперії, а також за кордон. У 1894 р. вони розсилалися 163 російським та 165 іноземним товариствам [6].

Одним із основних завдань товариства було дослідження природи південної Росії, зокрема Новоросійського краю (Бессарабії, Таврійської та Херсонської губерній). Вивчався південь, частково й середня смуга Росії від Бессарабії до Ставропольської губернії і Закавказзя. Товариство щороку асигнувало 600-800 крб. на наукові екскурсії [6].

Із 1872 р. Товариство видавало твори «Записки Новоросийского об-

щества естествоиспытателей», яких вишло (на 1896 рік) 21 том [9]. На сторінках «Записок» була широко представлена флористична тематика. У першому ж томі подавалася характеристика флори степової смуги в районі нижньої течії Дніпра та Дністра, двома додатками подані результати досліджень рослинності 29 губерній Російської імперії. Друкувалися праці щодо дослідження фауни моря, зокрема фауни одеських лиманів [6]. Дуже плідною була робота хіміків Новоросійського товариства, які виявляли фальсифікації харчових продуктів. Особливо велика заслуга в цьому О.А. Веріго: 1880 року він організував у власному помешканні першу в Росії лабораторію для дослідження продуктів харчування. На прохання Одеської міської управи ретельно аналізував зразки вин, чаю, кави, цукерок, молочних продуктів тощо [6].

Оцінці досліджень Товариства допомагало регулярне їх обговорення. Велике значення мали широкі можливості публікації одержаних результатів і розповсюдження їх по країнах світу. Варто зазначити, що Товариство систематично влаштовувало публічні читання із природничих наук, математики й фізики [9]. Активізацію лекторської діяльності наприкінці XIX ст. у певній мірі можна пов'язати із необхідністю свого роду компенсації за вилучення природознавства з курсу середніх навчальних закладів. Необхідний обсяг природничих знань можна було одержати виключно в університетах. Щоб зробити ці знання більш доступними, викладачі університету, окрім читання обов'язкових курсів, виступали із публічними лекціями, науковими читаннями.

Справжнього розмаху поширення наукових знань набуло у товариствах природознавців. Публічні виступи перетворилися на одне із основних завдань цих громадських установ [6, с.388]. Першість визнається за Київським товариством природознавців. Слі-

дом за київськими колегами розпочали читати публічні лекції члени Новоросійського товариства природознавців. Публічні читання мали характер систематичного курсу, розрахованого на два роки. У цей період вперше на курсах публічних лекцій впроваджено демонстраційні практичні заняття з аналітичної геометрії, ботаніки, бактеріології, анатомії людини та ембріології [6]. Привертає увагу те, що це були не разові просвітницькі заходи, а розроблені тривалі спецкурси, розраховані на 2-3 роки роботи.

Такою діяльністю наукові товариства набували досвіду роботи із широкими верствами населення, залучення яких до діяльності природничих товариств початку ХХ століття склало їх неодмінну характерну рису. Природні багатства краю вивчалися не лише шляхом проведення експедицій та екскурсій, але й у процесі стаціонарних досліджень. Науково-організаційна діяльність товариства реалізувалася в організації лабораторій, біологічних станцій, навчальних курсів та інших установ, деякі набували статусу державних, що сприяло розвитку мережі наукових, освітніх та науково-практичних закладів [6].

Другий з'їзд Російських природодослідників, який проходив у Москві 1869 року, висунув ініціативу створення Біологічної станції. Навесні 1871 р. завдяки зусиллям Новоросійського товариства відкрилася Севастопольська біологічна станція. На час відкриття це була не лише перша Станція в Росії, але п'ята у світі. Перші чотири роки вона існувала на кошти Новоросійського товариства, і лише із 1875 року на утримання почали відпускати кошти із суми державного казначейства. Науковці вели дослідження флори і фауни, в основному, Севастопольської бухти. 1896 ювілейний рік ознаменувався будівництвом власного приміщення на ділянці землі, переданої у власність Академії Наук Військово-морським відомством.

Як будівництвом приміщення, так і обладнанням Станція повністю зобов'язана турботам академіка О.О. Ковалевського [10]. Установа мала успішну наукову ходу й існує до наших днів: після об'єднання 1963 року із Карадазькою й Одеською біологічними станціями працює як Інститут біології Південних морів Національної Академії наук України, носить ім'я О.О. Ковалевського [6].

У Росії другої половини ХІХ століття зберігалася тенденція уповільненого зростання вищих навчальних і наукових закладів, їх відокремленість і нерівномірне розташування [6, с. 375]. Україна цього періоду характеризується створенням системи сільськогосподарських товариств, часто з ініціативи прогресивної інтелігенції, за рішеннями місцевих органів. До 1861 року в Росії існувало 21 товариство, 1884 року кількість зросла до 83 самостійних і 35 філій. Товариства вирішували питання як загальноекономічного спрямування стосовно регіону, так і наукового характеру [7], не виключаючи питань природоохоронного спрямування.

Важко абсолютно не рахуватися із фактом впливу популярності наукових товариств університетів в Україні на діяльність губернських, повітових земств у пошуку шляхів підвищення доходів від землі, раціонального її використання, чому саме й сприяла організація сільськогосподарських товариств, коло діяльності яких визначалося статтями «Положення» від 1 січня 1864 року [11, с. 8].

Із середини ХІХ століття, особливо у 80-ті роки ХІХ ст., в Російській імперії гостро постала проблема масштабного зникнення лісів: на цей період у центральних і південних районах європейської частини країни їх площа зменшилася приблизно на чверть [12]. Увага губернських, повітових земств до питань лісу в значній мірі може бути пояснена спустошливими посухами [13]. Отже, варто зупинитися на захо-

дах окремих земств щодо розведення і збереження лісів, що вважалося важливим засобом протидії посухам. І якщо дієве обговорення даного питання Воронізьким земством у 1873-1877 роках завершилося рішенням про оформлення зібраних матеріалів спеціальним виданням, то 1874 року засвідчено практичний підхід до справи лісонасаджень Херсонським земством, яке порушило питання про облаштування казенних розсадників лісонасаджень, про надання земству повноважень видавати постанови про обов'язкове лісорозведення, надання земству казенних земель та асигнування казною коштів для проведення лісонасаджень. Зазначимо: Херсонське земство розглядало тему лісорозведення як таку, що вимагає спільних дій уряду і земств. 1876 року для заохочення лісорозведення губернське зібрання призначило 60 премій, 1892 року постало питання висадки лісонасаджень по усій губернії [14]. Із повітових земств Херсонської губернії Одеське 1890 року висловилося за необхідність обов'язкового деревонасадження. 1875 року питання лісорозведення було підняте у Катеринославській губернії. Із повітових земств Катеринославської губернії Маріупольське 1892 року поставило питання про планове щорічне обов'язкове засадження лісом і чагарниками найбільш підвищених ділянок степів.

Для облаштування земського розсадника німецькі товариства колишніх колоністів запропонували безкоштовно віддати 12 десятин землі під ліс. 1878 року питання про сприяння лісорозведенню аналізувалося у Таврійському губернському земстві – за ініціативи Євпаторійського повітового земства, яке поставило питання про боротьбу із пісками у степових повітах. Наслідком було визнання губернським земством необхідності видавати позики на лісорозведення і премії за кожні 5 десятин розведеного лісу; у 1884 році губернсь-

ке зібрання вирішило звільнити від платежів губернського збору усі землі під штучними лісонасадженнями на 50 років, висунувши ідею про звільнення даних земель від платежів за іншими видами зборів; через три роки губернське зібрання висловилося за видачу повітовими земствами премій – за лісорозведення на селянських наділах [14].

Указ Миколи I від 3 березня 1828 року починався словами: «Мета цього поселення в тому, щоб воно слугувало зразком великого упорядкованого сільського господарства ...» [15, с. 157]. Перші описи Асканії (грунти, підсоння, рослинність) належать управителю Францу Геецману, який керував маєтком у 1832-1842 роках. 1856 року землі були продані іншому німецькому колоністу – Х.І. Фейну. Його нащадку Фрідріху Фальц-Фейну Асканія Нова зобов'язана тою славою, що вона й нині має не лише в Україні, але й у світі. 1898 року володар маєтку виділяє 600 десятин первісного степу недалеко від економії, залишає заповідну ділянку без господарчого використання; тут було закладено перший у державі Російський заповідник зі спеціальною метою – зберегти природу степу [15].

Після Жовтневих подій 1917 року Асканія-Нова перейшла у власність держави, 1919 року опубліковано декрет про організацію заповідника «Чап-лі». Заповідник підпорядковувався Наркомзему України. 1921 року Асканія-Нова перейменовується у Перший державний степовий заповідник України. З весни 1922 р. до вересня 1923 р. Ботанічним відділом Науково-Степової станції Державного заповідника Асканія-Нова завідував Й.К. Пачоський, займався науковою і адміністративною роботою. Він проводив тут постійні спостереження за цілиними степами [16].

Повертаючись до природничих товариств, зазначимо: окрім Новоросійського товариства дослідників, у другій

половині XIX – на початку XX століття на Півдні Російської імперії діяли Кримсько-Кавказький гірський клуб (Одеса), Кримське товариство природознавців і любителів природи (Сімферополь), Бессарабське товариство природознавців і любителів природознавства (Бессарабія), Товариство Любителів природи (Миколаїв), Катеринославське наукове товариство (Придніпров'я) [8].

Російський природоохоронний рух із середини XIX століття знаходився під впливом ідей природоохоронної діяльності Німеччини і Швейцарії [12].

Наслідуючи роботу Альпійських клубів Західної Європи, 6 травня 1890 року в Одесі організовано Кримсько-Кавказький гірський клуб. За В.Є. Борейком, із самого початку клуб зайнявся збереженням унікальних об'єктів природи, записавши мало не першим у Російській імперії у своєму Статуті завдання охорони рідкісних гірських видів рослин і тварин. Статті природоохоронної тематики публікувалися у «Записках Кримсько-Кавказького гірського клубу». Клуб шляхом анкетування склав список пам'ятників природи південної України, гірського Криму і Кавказу [13]. За В. Савчуком, Кримський гірський клуб можна вважати практично першим товариством, яке поставило спеціальне завдання охорони пам'ятників природи, що закріплювалося параграфом статуту товариства [8]. 1913 року масовим тиражем була випущена листівка «Охороняйте природу». Клуб мав розгалужену мережу філій. Ялтинське відділення орендувало у жителів кримського села Біюк-Янкой ділянку землі з печерами і налагодило їх охорону; видало для екскурсантів зошити із зверненням на обкладинці «Охороняйте природу!» [13].

Шостого травня 1901 р. розгорнулася діяльність Катеринославського наукового товариства. Статутом визнача-

лися цілі на основі двох точок зору: за однією – товариство спрямовує свою діяльність на розвиток спеціальних наук, інша – об'єднує широке коло інтелігенції. У цілому, загальне спрямування діяльності наближало його до природничо-дослідних товариств. Одне із перших поставлених питань – організація ботанічного саду. І хоча масштаби його у кінцевому результаті були значно меншими від запланованих, проте тут були представлені дерева і чагарники як місцевої флори, так й інших, що могли бути пристосованими до місцевого ґрунту і кліматичних умов [8].

На лекційну діяльність товариства мали впливу традиції Комісії народних читань, що була створена у Катеринославі ще на початку 80-х років, тут активно працював один із майбутніх засновників Катеринославського наукового товариства – відомий український географо-ботанік І.Я. Акинф'єв. Народні читання проводилися для дорослих і дітей. Члени товариства проводили лекції у різних населених пунктах регіону. Катеринославське наукове товариство підтримувало зв'язки із багатьма культурно-просвітніми організаціями Катеринослава, профспілковими організаціями і, за їх ініціативою, виступало із публічними лекціями безпосередньо на заводах, у майстернях. Наявність у Катеринославі потужної промисловості обумовлювала проведення лекцій правового, юридичного, законодавчого змісту [8].

Сільськогосподарське спрямування розвитку економіки Бессарабії позначилося на формуванні із 70-х років XIX століття спеціалізованих товариств: Зібрання бессарабських сільських господарів, Бессарабського відділу Російського товариства сільськогосподарського птахівництва, 1901 року – Бессарабського товариства садівництва. Надаючи великого значення розвитку науки, ініціатором об'єднання природодослід-

ників став віце-президент Новоросійського товариства природодослідників Стюарт, який у 1903-1907 роках був головою Бессарабської земської управи. Після затвердження 29 лютого 1904 року статуту із 15 березня Бессарабське товариство природодослідників і любителів природи почало функціонувати, об'єднуючи у різні роки своїх членів у секції: медична, фізико-математична, психології і філософії, антропології, географії і етнографії. 1913 року при товаристві був створений природоохоронний комітет, який ставив як наукові цілі – вивчення і опис пам'яток природи, так і практичні – збереження їх для нащадків. У рамках пересувного музею Бессарабське товариство влаштовувало заняття із викладачами народних шкіл – із зоології, ботаніки, фізики, математики та ін. [8].

Активізації громадського руху за охорону природи в Україні сприяло широке обговорення 1905 року Московським товариством дослідників природи на своєму засіданні питання охорони природи в Росії, у тому числі й на півдні України та в Криму [17].

1908 р. невеликою групою місцевих флористів, що влаштовували протягом декількох років до цього численні екскурсії околицями міста, було організоване Миколаївське товариство любителів природи. Діяльність його засновників знайшла відгук у населення, не залишаючи байдужими нікого: від представників інтелігенції до робітників місцевих заводів. Загальні збори товариства, що відбувалися кожні два тижні, приваблювали широку публіку, оскільки читалися популярні реферати, легко доступні для розуміння. Кожного тижня регулярно проходили засідання окремих секцій. Їх було створено п'ять: ботанічна, зоологічна, геологічна, фізи-

ко-астрономічна, фотографічна. Привертає увагу наближеність учнів усіх місцевих середніх навчальних закладів до товариства. Влітку і зимою вони старанно відвідували практичні заняття, організовані товариством, із ботаніки, зоології, мінералогії. Великою популярністю серед учнів користувалися екскурсії, які, починаючи з весни, влаштовувалися практично кожного тижня під керівництвом ботаніка й геолога. Керівництво екскурсіями здійснювали досвідчені ботаніки, у майбутньому відомі вчені: Яната, Дойч, Крижевський. Включали екскурсії часто до 100 учасників, у тому числі й з віддалених околиць міста. Великого успіху мали спеціальні екскурсії для дітей. Зібраний багатий матеріал передавався в організований товариством Природничо-історичний музей. Виключно працею учнів під керівництвом членів ботанічної секції весною 1910 року було закладено ботанічний сад. Широкою популярністю користувалися у місті виставки й інші масові заходи, які влаштовувало Товариство [18].

Діяльність Миколаївського товариства любителів природи у 1909-1910 роках позначена ініціативою організації дитячих читань, які проходили регулярно до 1917 року. Савчук В.С. виокремлює різноманітну їх тематику: «Життя у краплині води», «Серед снігів і вічного льоду», «Про кровообіг», «Підводне царство», «Мавпи», «Життя у людському тілі», «Небо і зірки» тощо [8, с.187]. Читання мали значення для розвитку інтересу дітей до живої природи, її охорони та свідомого вивчення. Велика увага приділялася організації систематичних курсів лекцій. Так, у 1907-1908 роках були прочитані лекції з фізіології, фізики, історії фізики, садівництва;

1909-1910р. – із ботаніки, фізики, геології, бактеріології, прямо на хуторах поблизу Миколаєва були прочитані лекції з питань сільського господарства. Характерною особливістю природничонаукових виставок Миколаївського товариства любителів природи була пропаганда української ботанічної термінології, якою представлялися різноманітні колекції [8]. Із 1910 року виходив науково-популярний журнал «Природа», на сторінках якого висвітлювалася глибока і всебічна діяльність товариства [18].

Активно діяло Кримське товариство природодослідників і любителів природи, відкрите 30 січня 1910 р. у Сімферополі. Першим головою його став С.О. Мокржецький. У грудні 1911 року Товариство створило спеціальну комісію з охорони пам'яток старовини і природи. Активісти вивчали печери Криму, підтримували зв'язки з іншими природоохоронними організаціями Російської імперії, взяли участь у першій в Росії природоохоронній виставці 1913 року, вивчали рідкісні рослини. Товариству вдалося заповідати

степову ділянку поблизу Сімферополя. Активісти товариства друкували природоохоронні статті у «Записках», а також у красномовній збірці «По Криму». Із п'ятого вересня 1912 року працювала комісія для організації лекцій і курсів за різними галузями: хімія, фізика, геологія, ботаніка, анатомія, психологія та ін. [8].

Кризовими тенденціями у діяльності природничонаукових товариств півдня Російської імперії позначені роки першої світової війни [8].

Таким чином, період XIX – початок XX століття позначені широкою палітрою природоохоронних осередків у південному регіоні. Вони відбивають тенденції природоохоронного руху певного історичного періоду.

Природознавчі осередки Півдня України та Криму надзвичайно розширили географію природничо-наукових центрів і відіграли важливу роль у розвитку й організації натуралістичних досліджень в одному із найбільших регіонів країни [8].

ЛІТЕРАТУРА

1. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2 від середини XVII століття до 1923 року / Полонська-Василенко Н. – [3-є вид.] - К.: Либідь, 1995. – 608 с.
2. Воїнственський М.А., Стойко С.М. Охорона природи / Воїнственський М.А., Стойко С.М. – К.: Видавництво «Радянська школа», 1977. – 143 с.
3. Благодосклов К.Н., Иноземцев А.А., Тихомиров В.Н. Охрана природы / Константин Николаевич Благодосклов, Александр Александрович Иноземцев, Вадим Николаевич Тихомиров; под ред. проф. Н.А. Гладкова. – М.: Высшая школа, 1967. – 421 с.

4. Попов Р.Л. Мир ученых в Крыму. Исторический очерк / Руслан Попов. – Симферополь: Доля, 2007. – 240 с., илл.

5. Ена В.Г., Ена Ал. В., Ена Ан. В. Открыватели земли Крымской / Василий Ена, Александр Ена, Андрей Ена. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2007. – 520 с., илл., цв. вкл. 16 стр.

6. Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Павленко Ю.В., Руда С.П., Хорошева С.А., Храмов Ю.А. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2001. – 420 с.

7. Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. – С.-Петербург:

Издание А.Ф. Девриена, 1902. Том УІ. – 1902. – С.47.

8. Савчук В.С. Природничонаукові товариства Півдня Російської Імперії: друга половина XIX – початок XX в. / Варфоломій Степанович Савчук – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ. – 232 с. – Рос. мовою.

9. Энциклопедический словарь / [Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.]. – С.-Петербург, 1897. Том XXI^a. – 1897. – С. 618.

10. Никитин В.Н. Севастопольская Биологическая Станция Академии Наук // Природа. – 1925. – №7-9. – С. 196-202.

11. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год. Краткий очерк [составил С.Н.Белецкий]. – Полтава: Издание Полтавського сільсько-хозяйственного общества, 1894. – 144с.

12. Дуглас Вайнер (Уинер). Экология в Советской России / Дуглас Вайнер (Уинер); пер. с англ. Е.П.Крюковой. – М.: Прогресс, 1991. – 398 с.

13. Борейко В.Е. История охраны природы Украины. X век – 1980 / Владимир Евгеньевич Борейко. – [Издание

второе, дополненное]. – К., 2001. – 544 с. – (Серия: История охраны природы. Вып. 24).

14. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865-1892 гг.). – Полтава: Издание Полтавской губернской земской управы, 1894. – 246 с.

15. Шалит М. Колонія Ангалтських поселенців «Асканія Нова» - 3. III. 1828 – I держаний степовий заповідник України «Чаплі» – 1928. //Вісник природознавства. – 1928. – №3-4. – С. 157-170.

16. Борейко В.Е. Аскания-Нова: тяжкие версты истории (1826-1993) / Владимир Евгеньевич Борейко. – Киев, 1994. – 158 с. – (Серия: история охраны природы).

17. Корнеев О.П. Короткий нарис історії охорони природи на Україні / Корнеев О.П. – К.: Видавництво АН Української РСР, 1960. – С. 3-10. – (Матеріали про охорону природи на Україні. – Випуск 2.)

18. Природа Украины. – К.: Издание «Кружка натуралистов» при Киевском Политехническом Институте. – Випуск 1. – 1911. – 121 с.

Гармаш Т.П. *История становления и развития охраны природы на юге Украины и в Крыму (XIX – начало XX столетия). Статья представляет динамику становления и развития различных форм охраны природы на юге Украины и в Крыму.*

Harmash T. *The history of the formation and development of the nature protection of the Southern Ukraine and the Crimea (nineteenth - the beginning of the twentieth centuries). The dynamics of the formation and basic forms of the activity of the nature protection establishments of the Southern Ukraine and the Crimea are considered.*